

**MUMAMMED HAYDAR
DUWLATĪ**

Hayatı ve Eserleri

Manzura Kaliyekova

Kazakça Aslından Çeviren: Aşur Özdemir

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ / 9

GİRİŞ / 11

BİRİNCİ BÖLÜM: MUHAMMED HAYDAR

DUWLATİ'NİN HAYATI ve ESERLERİ

1.1. Gençlik Çağı ve Devlet Adamı Olarak Yetişme Süreci / 27

1.2. Tarihi Şahsiyet ve Büyük Bir Düşünür Olarak
Muhammed Haydar Duwlati / 43

İKİNCİ BÖLÜM: ORTA ASYA TARİH YAZIMINDA

MİRZA HAYDAR DUWLATİ'NİN ESERLERİ

2.1. Tarih-i Reşîdî'nin Kaynakları / 57

2.1.1. Dini Kaynaklar / 59

2.1.1.1. Kuranikerim / 59

2.1.1.2. Ebu'l-Hasan El-Gaznevî ve Keşfu'l-Mahcûb / 60

2.1.1.3. Muhammed Kâdî ve Silsiletü'l-Ârifin / 62

2.1.1.4. Ebû Tâlib Muhammed Bin El-Mekki ve Kuvvetü'l-Kulûb / 65

2.1.1.5. Şeyh Saîd Kâzerûnî ve Siyerü'n-Nebî / 68

2.1.1.6. Hâce Ubeydullâh Ahrâr ve Risâle-i Vâlidîyye / 70

2.1.1.7. Ebû Ali Dekkâk Nişâbüri ve Münâcât / 70

2.1.1.8. Hâce Muhammed Yûsuf El-Hemedânî,

Abdulhâlik Gucduvânî, Hâce Bahâüddin Nakşibendî ve Makâm / 71

2.1.1.9. Şems Nurbahşî ve Fıkh-ı Ehvet / 72

2.1.2. Tarihi Kaynaklar / 73

2.1.2.1. Şerefüddin Ali Yezdî ve Zafernâme / 74

2.1.2.2. Uluğbek ve Ulus-ı Erbaa / 75

2.1.2.3. Muhammed Mîrhond ve Ravzatu's-Safâ / 76

2.1.2.4. Fazlullah Reşîdüddin ve Câmî'üt-Tevârih / 77

2.1.2.5. Hamdullâh El-Müstevfi Kazvinî ve Tarih-i Güzîde / 78

2.1.2.6. Abdürrezzâk Semerkandî ve Matla'u's-Sa'deyn ve
Mecma'u'l-Bahreyn / 79

2.1.2.7. Muhammed Zahirüddin Babür ve Babür-nâme / 80

2.1.2.8. Atâ Melik El-Cüveynî ve Târih-i Cihân-güşâ /	80
2.1.2.9. Cemâl Karşî ve Mulhakâtu's-Surâh /	82
2.1.2.10. Yâkût El-Hamevî Er-Rûmî ve Mu'cemü'l-Buldân /	83
2.1.2.11. Müellifi Belirsiz Ta'rîfü'l-Buldân Adlı Eser /	84
2.1.2.12. Müellifi Belirsiz Dustûru'l-Amel Adlı Eser /	84
2.1.3. Edebî ve Kültürel Kaynaklar /	85
2.1.3.1. Ebû Nasr İsmâil El-Cevherî El-Fârâbî ve	
Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye /	85
2.1.3.2. Abdurrahmân Câmî ve Silsiletü'z-Zeheb /	86
2.1.3.3. Sa'dî-i Şîrâzî ve Bûstân /	87
2.1.3.4. Mevlânâ Sirâcüddîn Ebû Yakûb Sekkâkî ve Miftâh /	88
2.1.3.5. Celâlüddîn-i Rûmî ve Mesnevî /	88
2.1.3.6. Firdevsî ve Şeh-nâme /	88
2.2. Mirza Haydar Duwlatî'nin Keşmir'i Fethedip	
Yönetmesine Dair Hindistan Bilginlerinin Görüşleri /	89
2.2.1. Ebulfazl Allâmî ve Ekber-nâme /	90
2.2.2. Gülbeden ve Hümâyûn-nâme /	98
2.2.3. Ârif Kandeârî ve Târih-i Elfi /	99
2.2.4. Hâce Nizâmüddîn Ahmed ve Tabakât-ı Ekberî /	104
2.2.5. Firişte ve Târih-i Firişte /	106
2.2.6. Tüzük-i Cihângiri /	111
2.2.7. Bahâristân-ı Şâhî /	111
2.2.8. Haydar Malik Jadaura ve Târih-i Selâtin /	115
2.2.9. Narayan Koul Âciz Keşmirî ve Târih-i Keşmir /	116
2.2.10. Muhammed Azam ve Vâkıa-yı Keşmir ile Lebût-Tevârih /	120
2.2.11. Nevvâl Şemsüddeve Şah Nevâz Han ve	
Pâdşâh-nâme ile Me'âsirü'l-Ümerâ /	120
2.2.12. G. M. Sufi ve Keşmir Tarihi /	121
2.2.13. A. M. Mattoo ve Moğol İdaresinde Keşmir /	124
2.2.14. Mansura Haydar ve Mirza Haydar Duwlat /	127
2.3. Farsça Yazan Orta Asyalı Tarihçilerin	
Muhammed Haydar Duwlati Hakkındaki Görüşleri /	129
2.3.1. Babür Şah ve Babür-nâme /	129
2.3.2. Emîn Bin Ahmed Râzî ve Heft İklim /	131
2.3.3. Hâfiz Teniş İbn Mir Muhammed Buhârî ve Şerefnâme-i Şâhî /	134

- 2.3.4. Mahmud İbn Velî ve Bahrü'l-Esrâr Fî-Menâkibü'l-Ahyâr'dan / 134
2.3.5. Şah Mahmud İbn Mirza Fâzıl Çuras ve Vakayinamesi / 136
2.3.6. Haydar Bin Ali ve Târih-i Hayderi / 137
2.3.7. Diğer Yazarlar ve Eserleri / 138

**ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BDT ÜLKELERİ İLE KAZAKİSTAN
TARİHYAZIMINDA MUHAMMED
HAYDAR DUWLATİ ve ESERİ**

- 3.1. BDT Ülkeleri Bilginlerinin Muhammed Haydar Duwlati ve
Târih-i Reşîdî Hakkındaki İncelemeleri / 141
3.1.1. Vladimir Vladimiroviç Velyaminov-Zernov / 141
3.1.2. Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin / 143
3.1.3. Karl Germanoviç Zaleman / 144
3.1.4. Nikolay Dmitriyeviç Mikluho-Maklay / 145
3.1.5. Vasili Vladimiroviç Bartold / 146
3.1.6. Nataliya Nikolayevna Tumanoviç / 148
3.1.7. Aleksandr Aleksandroviç Semyonov / 150
3.1.8. Mihail Porfiryeviç Vyatkin / 150
3.1.9. Pavel Petroviç İvanov / 151
3.1.10. Mihail Porfiryeviç Vyatkin, Mihail Petroviç Gryaznov ve
Kırgızistan Tarihi / 153
3.1.11. Tursun İkramoviç Sultanov / 155
3.1.12. Konstantin İvanoviç Petrov / 156
3.1.13. Vladimir Aleksandroviç Romodin / 159
3.1.14. Aleksandr Natanoviç Bernştam / 161
3.1.15. Börıbay Ahmedoviç Ahmedov / 161
3.1.16. Oleg Fyodoroviç Akimuşkin / 163
3.1.17. Sabahat Azimcanovna Azimcanova / 167
3.1.18. Galina Anatolyevna Pugaçenko / 172
3.1.19. Roziya Galiyevna Mukminova / 172
3. 2. Kazakistan Tarihyazımında Mirza Haydar Duwlati / 174
3. 2.1. Şokan Velihanov / 175
3. 2.2. N. N. Mingulov / 177
3. 2.3. Veniamin Petroviç Yudin / 179
3. 2.4. Kalvdiya Antonovna Pişşulina / 180

3. 2.5. On Beşinci İla On Sekizinci Yüzyıllarda Kazak Hanlıkları	
Tarihine Dair Malumat	/ 186
3.2.6. Diğer Bazı Tarihçiler ve Çalışmalar	/ 190
3.2.7. Absettar Derbisali	/ 194
3.2.8. Talas Omarbekov	/ 199
3.2.9. İslam Cemeney	/ 200
3.2.10. Kambarbek Muhamedulı Atabayev	/ 203
3.2.11. Bereket Karıbayev	/ 203
3.2.12. Diğer Bazı Yazarlar ve Eserleri	/ 206
SONUÇ	/ 211
SUMMARY	/ 223
KAYNAKÇA	/ 227
DİZİN	/ 239

SUNUŞ

Mirza Muhammed Haydar Duwlati, 1499-1551 yılları arasında yaşamış çok yönlü bir şahsiyettir. Babür Şah'ın teyzesinin oğlu olan Muhammed Haydar, Cengiz Han soyuyla ilişkisinden dolayı Mirza unvanı, Duğlat / Duwlat boyuna bağlı olduğundan Duwlati nispetiyle anılmış bu büyük şahsiyet iyi bir şair, güçlü bir yazar, bilge bir tarihçi, başarılı bir devlet adamı ve komutandır. Keşmir'i ilki Kaşgar hanı Said Han adına, ikincisi ise Babürlü hanı Hümayun Şah adına olmak üzere iki kez fet-heden Mirza Haydar, on yıla yakın yönettiği bu ülkenin kültür, sanat, yönetim ve iktisat açısından büyük bir atılım yapmasını sağlamıştır. Keşmir'de ehlişünnet dışındaki hizip, tarikat ve mezheplerle sürekli mücadele eden Mirza Haydar'ın sonunu da bu mücadele hazırlamıştır.

Mirza Haydar, *Cihân-nümâ* adlı Türkçe manzum bir eseri de bulunmasına rağmen asıl ününü Orta Asya ve çevresinde 1346-1546 yılları arasında vuku bulan tarihi, siyasi ve içtimai olayları anlatan Farsça *Târih-i Reşîdi* adlı kitabıyla kazanmıştır. *Târih-i Reşîdi* Orta Asya ve çevresi hakkında araştırma yapan herkesin mutlaka başvurduğu bir kaynaktır. Eser bunun yanında bölgenin siyasi yapısı, iktisadi hayatı, içtimai kuruluşu, sanat ve edebiyat hayatı, gelenek ve görenekleri, etnik ilişkileri, dinî yaşayışı vesaire hakkında da hiçbir yerde bulunmayan bilgiler vermektedir. Bu önemli ve değerli eser Türkçeye ancak 2006 yılında Osman Karatay tarafından çevrilmiştir.

Kazakistanlı genç bilim insanı Manzura Kaliyekova tarafın-

dan hazırlanan *Muhammed Haydar Duwlati: Hayatı ve Eserleri* adlı bu eser, alanında derli toplu tek kitap olma özelliği taşıdığı için Türkçeye çevrilmiştir. Burada şu hususu belirtmekte fayda vardır: Muhammed Haydar'ın nispeti Kazakistan dışında Duglat / Duğlat veya Duglati / Duğlati olarak bilinmektedir. Bu sadece bir söyleyiş farkıdır. Eski bir topluluk olan Duğlatlar, on beşinci yüzyılda Kazak ulusunu oluşturan ve Kazak Hanlığı'nı kuran boylardan biri olarak Ulu Cüz'e katılmıştır. Ölçünlü Kazakçada bu boyun adı Дулат yani Duwlat'tır. Dolayısıyla bu kitabın yazarı da dâhil olmak üzere Kazak bilim insanları, Muhammed Haydar'ın nispetinin Duwlatıy / Duwlati olduğunda ısrarlıdır. Bu yüzden çeviride Duğlat veya Duğlati şeklinde değiştirmek mümkün olmamıştır.

Eserde sık geçen Moğolistan adı, bugünkü Moğolistan'ı değil Doğu Türkistan ile çevresini içine alan coğrafyayı ve burada kurulmuş olan Doğu Çağatay Devleti'ni belirtmektedir. Çeviride bu ad, olduğu gibi bırakılmıştır.

Kazakların geleneklik sisteminde köşeli ayrıç içindeki birinci sayı, çalışmanın sonuna eklenmiş kaynak sıra numarasını, varsa ikinci sayı ise sayfa numarasını gösterir. Çevirideki bu atf sistemi olduğu gibi korunmuştur. Özel adlar Türkçe bilim edebiyatındaki yazılışlara uygun olarak verilmeye çalışılmıştır. Bazı sözcük, ad, terim ve kavramlar dipnotlarla açıklanmıştır. Dolayısıyla çevirideki bütün dipnotlar çevirmene aittir. Faydalanmayı kolaylaştırmak için bütünlüğü bozamamaya özen göstererek kitaba bazı ara başlıklar eklenmiştir. Yine kitabın sonuna karma bir dizin ilave edilmiştir.

Kitabın Türkçeye kazandırılmasına önyak olan Dr. Ömer Küçükmehtemetoğlu'na, çeviri sürecinde desteklerini esirgemeyen büyük şarkiyatçı bilgin Äbsattar Derbisäli'ye, metni titizlikle okuyup düzelten değerli dostum Zafer Karasu'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Muhammed Haydar Duwlati: Hayatı ve Eserleri adlı bu kitabın sadece bilim insanlarının değil, tarihe meraklı bütün okuyucuların dikkatini çekeceği umulur.

Aşur Özdemir

GİRİŞ

Bu kitap; Kazakistan'ın Orta Çağ'daki sıra dışı tarihî şahsiyeti, büyük düşünür, yetenekli bilgin, devlet adamı Muhammed Haydar Duwlati'nin (1499-1551) hayatı ve eserleriyle ilgili bilim insanlarının yaptıkları çalışmaları tarihyazımı açısından tahlil etmek amacını gütmektedir. Bu bağlamda eserleri üzerine yapılan çalışmalar temelinde bir tarihî şahsiyet olarak M. H. Duwlati'nin gençlik çağı, Keşmir'deki hayatı ve vazifesi, içtimai ve siyasi görüşleri, *Târih-i Reşîdî*'nin Kazakistan tarihi için önemi de etraflıca ele alınmıştır.

Sovyet Dönemi'nde dilimizi, örfümüzü, âdetimizi, tarihimizi ve edebiyatımızı kaybedecek duruma geldik. Yetmiş yıl süren esaretin etkisiyle tarihimiz tahrif edildi. Uçsuz bucaksız yurdumuzun saygın ve değerli evlatlarının eserleri yavaş yavaş unutulmaya yüz tuttu.

Bu sıra dışı şahsiyetlerimizden biri de büyük devlet adamı, komutan, tarihçi, yazar, diplomat ve şair Mirza Muhammed Haydar Duwlati'dir. Duwlati, Kazak, Kırgız, Özbek gibi Türk soylu toplulukların millet olarak teşekkül etmeye başladığı dönemde yaşadı. Ardında birçok yazılı eser bıraktı. Bunlar içinde Orta Asya uluslarının on üçüncü ve on altıncı asırlar arasındaki tarihi, budunbilimi, coğrafyası, hayat tarzı, edebiyatı, kültürü, eğitimi, bilimi, devlet sistemi, savaş sanatı, diplomatik ve ekonomik ilişkileri hakkında bizzat görüp tanık olduğu, duyduğu, okuyup öğrendiği olayları anlattığı *Târih-i Reşîdî* adlı kılasik eser içtimai ve tarihî önemi büyük bir kitap sayılmaktadır.

On üçüncü asır ile on altıncı asırlarda kaleme alınmış eserlerde Kazakistan'a dair önemli ve değerli birçok malumat vardır. Farsça yazmalar biliş ve bilgi açısından büyük öneme sahip olduğu için millî tarihimiz açısından da değerli bilgi ve belge kaynağıdır. Dolayısıyla Farsça yazmalar başka dillerdeki yazmalarla mukayese edildiğinde akılcılığı, belgeliliği ve tarihî doğruluğu ile öne çıkmaktadır. Bu tür yazmalar, günümüzde de meşhur eserlerin geçmiş ve bugünkü hayatını sürdürerek halkın tarihî hafızasını tazeleyen eserlerdir. Orta Çağ kültürünü; bilgilendirme yönünü korumanın yanında onu içerik ve belge açısından zenginleştirerek günümüze ulaştıran söz konusu değerli eserler millî tarihimiz açısından büyük önem arz etmektedir. Çünkü bu eserlerde Kazakistan toprağındaki çeşitli siyasi süreçler ve özellikleri, devlet ve toplum yapısı, halkın kuruluşu, şehirler, hayat tarzı, iktisat, ticaret yolları, gelenek ve görenekler ile manevi hayat hakkında bilgiler toplanmıştır.

Kazakistan tarihi biliminin henüz tam anlamıyla teşekkül edip olgunlaşmadığı, dolayısıyla tarih çalışmalarını ülkemizde yürütülen köklü siyasi ve iktisadi ıslahatlar ile bağımsız millet hedefine uygun biçimde geliştirmek gereği üzerinde sık sık durulmaktadır. Elbette bağımsızlık yıllarında gerçek tarihimizi yazma yolunda birtakım başarılar elde edildiği inkâr edilmez. [1, s. 121]

Bilge tarihçi M. H. Duwlati'nin hayatını, ilmî kişiliğini, eserlerinin içerik ve özelliklerini derinlemesine araştırıp incelemek; yeni bir bakış açısıyla tahlil edip değerlendirmek millî tarihimiz bakımından büyük önem arz etmektedir. Tarih yazımı, tarih biliminin tarihini inceleyen bir bilim dalı olduğu için tarih biliminin gelişmesine Orta Çağ'daki içtimai durumların etki derecesi ile icra ettiği toplumluk işlevlerini saptamak, Mirza Haydar devrindeki tarih anlayışlarını değerlendirmek, tarih düşüncesinin bütün yönlerine dair ilgili yöntemlik ilkeleri anlamak, *Târih-i Reşîdî*'nin belgelik temelini tahlil etmek bugünkü tarih biliminin halletmesi gereken önemli meselelerdendir.

Söz konusu araştırma ve incelemelerin başlıca bakış açıları

birbiriyle sıkı bağlantılı olduğu için, tarihyazımı biliminin temel çizgisini ve kendine özgü özelliklerini ilmî olarak doğru göstermek, bugünümüz tarih araştırmalarının önemli meselelerini tespit etmek ve onları yeni bir görüş açısıyla yazmak için tarih telakkisi tecrübesinden faydalanma fırsatı doğmaktadır.

Tarihçi K. Atabayev “Tarihî kaynakbilim, kendine özgü özellikleri, yasaları, yöntemlik ve kuramlık ilkeleri, araştırma yolları ve usulleri bulunan sistemli bir bilim dalıdır. Dolayısıyla gelecekte tarih biliminin önemli bir kolu olarak bizde de gelişeceğine ve Kazakistan tarihinde hak ettiği yeri alacağına şüphe yoktur.” [2, s. 3] diyor. Biz de bu hayırlı işe katkı sağlamanın gerekli olduğu kanaatindeyiz.

Mirza Haydar ve *Târih-i Reşîdi* adlı eseri daha on beşinci yüzyılın ikinci yarısında tarihçi bilginlerin dikkati çekmeye başladı. Meşhur âlimin eserini birçok ülkenin tarihçileri, şarkiyatçıları, coğrafyacıları, dilcileri, edebiyatçıları, filozofları, hatta ruhbilimcileri kaynak olarak kullanagelmektedir.

Muhammed Haydar ve *Târih-i Reşîdi* eserine her dönemin tarihçileri dikkat çekip onu kendi çalışmalarında kaynak olarak kullanmıştır, fakat eser günümüze değin sistemli, etraflı, ciddi ve derinlemesine bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Hâlbuki eser, Kazakistan tarihi ve kültürü araştırmaları için mühim bir kaynaktır. Millî tarihimizin Orta Çağ’a ait pek çok kıymetli bilgi ve belgeyi bünyesinde toplayan *Târih-i Reşîdi* gibi benzersiz bir eseri tahlil ve tetkik etmek günümüz Kazakistan tarihinin en önemli meselelerinden biridir. Çünkü eser dünya çapında ancak bu sayede tanınacak, onun bilime yaptığı katkı ancak bu sayede anlaşılacak ve takdir edilecektir.

Bu sıra dışı şahsiyetin tam adı Mirza Muhammed Haydar Bin Muhammed Hüseyin Bin Muhammed Haydar’dır. Muhammed Haydar, 1499 yılında Uratöbe’de dünyaya geldi. Bu büyük yazar, herkese örnek olacak derecede renkli ve dolu dolu bir hayat yaşamıştır.

Duwlati'nin eserinin birinci defterinde Moğolistan'da¹ Tuğluk Temir'den Abdürrâşid Han'a değin yaklaşık iki asırlık zaman içinde vuku bulan çeşitli olaylar söz konusu edilmektedir.

İkinci defterde ise kendi çağdaş olayları çoğunluktadır. Mirza Haydar burada okuyucuya kendi hayat hikâyesini sunmaktan başka tanık olduğu, başından geçen veya duyduğu olayları da yazmıştır. Onun içindir ki Cangara Dedebyev'in de belirttiği gibi ikinci defteri edebî hatırat nesrinin millî edebiyat tarihimizdeki ilk örneği saymak mümkündür.

Muhammed Haydar Duwlati'yi tarihî bir şahsiyet, düşünür ve bilgin olarak tanıtmak, eğitim ve öğretim açısından da çok önemlidir. Vatanımızın büyük şahsiyetlerine samimi bir sevgi ve saygıyla bakmak hem geçmişimize hem geleceğimize yani nesillerin istikbaline mesuliyet duygusuyla bakmak demektir. Mirza Haydar'ın hayatı, devrindeki devletlerarası çatışmalar ile milletlerarası anlaşmazlıkların ön cephesinde geçti; içtimai görüşleri de yine aynı şartlar altında teşekkül etti. Her şeye rağmen nereye giderse gitsin, o sürekli öz vatanının, öz milletinin yanında oldu. Her zaman akıl ve ferasete, hayati duyarlılığa dayandı; içtimai çevrenin ahlaklı, iyiliksever ve temiz olmasını murat etti.

Mirza Haydar faydalandığı kaynakları yani kendisine değin ömür sürmüş Arap, Fars ve Türk soylu Ebu'l-Hasan El-Gaznevî, Muhammed Kâdî, Ebû Tâlib El-Mekkî, Şeyh Said Kâzerûnî, Ubeydullâh Ahrâr, Ebû İshâk Dekkâk Nişâpûrî, Muhammed Yûsuf El-Hemedânî, Abdülhâlik Gucduvânî, Bahâüddîn Nakşibendî, Şerefüddîn Ali Yezdî, Mirza Uluğbek, Muhammed Mîrhond, Fazlullah Reşidüddîn, Hamdullâh El-Müstevfi Kazvinî, Abdürrezzâk Semerkandî, Muhammeden Zahîrüddîn Babür, Atâ Melik El-Cüveynî, Cemâl Karşî, Yâkût El-Hamevî Er-Rûmî, İsmâil El-Cevherî, Abdurrahmân Câmî, Sa'dî-i Şîrâzî, Ebû Ya'kûb Es-Sekkâkî, Celâlüddîn-i Rûmî, Firdevsî gibi ünlü yazar ve tarihçilerin kitaplarını da tahlil etmiştir. Bu da büyük âlimin Orta Çağ Türk edebî dili olan Çağataycadan başka

¹ Moğolistan'dan kasit Doğu Çağatay Hanlığı'dır.

Arapça ve Farsçayı da çok iyi bildiğini gösteriyor. Duwlati, adı geçen müelliflerin eserlerini Orta Asya ülkeleri ile oraları mekân tutmuş çeşitli ulus, boy ve oymakların tarihlerini anlatırken yazılı kaynak olarak kullanmıştır.

Genel olarak dünya tarih biliminde sadece Mirza Haydar'ın hayatını ve eserlerini konu alan veya doğrudan ondan bahseden çalışma -Kazakistan istisna tutulursa- oldukça azdır. Yazarlar ve bilim insanları ancak Orta Çağ'ın büyük Hindistan hakanları Babür, Hümayun, Ekber, Cihangir ve Şah Cihan'dan söz ederken Mirza Haydar'a da değinip geçmişlerdir. Çünkü Keşmir, Hindistan denen devasa ülkenin yalnızca küçük bir parçasından ibaretti. Yoksa Mirza Haydar sadece Kazakların değil aynı zamanda bütün Türk uluslarının ününü yükselten, arkasında ölmez eserler bırakan benzersiz bir şahsiyettir.

Bu çalışmada Hindistan bilim insanlarının, M. H. Duwlati'nin Keşmir'i fethedip yönetmesi hakkındaki değerlendirmeleri üzerinde mümkün merteye çok durmaya çalıştık. Çünkü Mirza Haydar'ın Kaşgar'dan ayrıldıktan sonra hayatının son on yılını Keşmir'de geçirmesi, diğer bir deyişle Keşmir'e gelişi, bölgeyi itaat altına alma faaliyetleri, ülkeye yaptığı hizmetler, aniden vefat etmesi Hindistanlı tarihçilerin eserlerinde geniş ve derinlemesine ele alınmaktadır. Hatta Duwlati'nin Keşmir'de geçirdiği on yıla dair bilgileri sadece Hint tarihçilerinin çalışmalarında bulmak mümkündür.

Mirza Haydar, Keşmir'e ilk kez Said Han'ın ordusuyla 1532 yılının aralık ayında gelmişti. Ali Tağay yüzünden ülkenin fethi tamamlanamadığı için Keşmirîlilerle barış antlaşması yaptı. Ondan sonra Keşmir'e ancak 1540 yılının güzünde dönebildi.

Bu meseleyi Hindistan bilim insanlarının dört ayrı aşamada ele aldıkları görülmektedir. Birinci aşamada komutanın Keşmir'e gidiş sebepleri, ikinci aşamada Keşmir bölgesini fethediş süreci, üçüncü aşamada Keşmir'i idare ediş, dördüncü ve son aşamada ise ölümü ve eserleri anlatılmıştır.

Bu çalışmada birinci aşama eserlerinden sayılan Ebulfazl El-Allâmi'nin *Ekber-nâme* adlı eseri [3, s. 84], Babür'ün küçük

kızı Gülbeden'in *Hümâyûn-nâme* adlı eseri [4, s. 77], Ârif Kandehârî'nin yazımında katkı sağladığı *Târih-i Elfi* adlı eser [5, s. 80-81], Nizâmüddîn Ahmed Herevî'nin Ekber Şah'a ithaf ettiği *Tabakât-ı Ekberî* adlı eseri [6, s. 101], Abdülkâdir Bedevnî'nin *Müntehabâtüt-Tevârih* adlı eseri [7, s. 118], Muhammed Kâsım Firişte'nin *Târih-i Firişte* adlı eseri [8, s. 119] ve müellifi belirsiz *Bahâristân-ı Şâhi* adlı eser ele alındı. Mirza Haydar'ın söz konusu eserlerde anlatılan iş ve eylemleri tahlil edildi.

Sonra Mirza Haydar'ın Keşmir'e gelmesi hakkında yazan müelliflerin eserleri tahlil ve tenkit edildi. Bunlar arasında yine Ebulfazl [3], Nizâmüddîn Ahmed [6], Firişte [8] ve *Bahâristân-ı Şâhi* de [9] vardır. Ayrıca on yedinci yüzyılın birinci yarısında yaşamış Haydar Malik Jadaura'nın *Târih-i Selâtin* adlı eseri [10], Narayan Koul Âciz Keşmirî'nin *Târih-i Keşmirî* adlı eseri [11], yirminci yüzyıl tarihçisi Gulâm Muhyiddîn Sufi [12] ve Abdülmecid Mattoo'nun *Moğol İdaresinde Keşmir* adlı eseri ilk kez ilmi değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Mirza Haydar'ın Keşmir'i imar edip geliştirmek için yaptığı etkinlikler ve çalışmalar içinde de yine Ebulfazl, Firişte, Jadaura ve Keşmirî'nin yazdıklarına başvurduk. Bu üçüncü aşamaya dair malzemeler içinde *Tüzük-i Cibângiri* [13], Hindistanlı yirminci yüzyıl bilim insanı R. K. Parmu'nun [14] Keşmir'deki *İslam İdaresinin Tarihi* adlı eserleri de önemli bir yere sahiptir.

Son aşama yani Mirza Haydar'ın ölümü hakkında bilgi veren ve görüş beyan eden çalışmalar içinde ise Allâmî, Firişte, Jadaura, Keşmirî, Sufi, Parmu ve Mattoo'nun eserlerine ek olarak *Bahâristân-ı Şâhi* adlı eser üzerinde özellikle durduk.

Ardından Farsça yazan tarihçilerin M. H. Duwlati hakkındaki değerlendirmeleri üzerinde duruldu. Bunlar içinde on altıncı yüzyılda Babür tarafından kaleme alınmış *Babür-nâme* [15] adlı eser, on yedinci yüzyılda Emîn İbni Ahmed Râzî tarafından kaleme alınmış *Heft İklim* [16] adlı eser ile Orta Asyalı tarihçiler Hâfiz Teniş Buhârî'nin *Şerefnâme-i Şâhi* [17] adlı eseri, Mahmud İbn Velî'nin *Babrül-Esrâr Fi Menâkibül-Abyâr* [18] adlı eseri, Şah Mahmûd Mirza Fâzıl Çuras'ın vakayinamesi [19],

tarihçi Haydar Bin Ali El-Hüseynî Râzî'nin *Târih-i Hayderî* adlı eserinde [20] Mirza Haydar'a ve *Târih-i Reşîdî* kitabına dair bilgiler üzerinde duruldu.

Günümüz İran bilim insanları Abbaskuli Gaffârîferd [21], Aliasgar Hikmet [22] Ahmed Münzevî'nin eserlerinde *Târih-i Reşîdî*'ye dair inceleme, değerlendirme ve görüşler de kıymetli birer kaynak olarak dikkate alınacaktır [22].

Mirza Haydar'ın *Târih-i Reşîdî* adlı kitabı on altıncı yüzyıl İslam ülkelerinin tarih edebiyatındaki değerli yazma eserlerinden biri olarak İngilizceye çevrilmeden Rus şarkiyatçılarının dikkatini çekmiştir. Bundan ötürüdür ki Muhammed Haydar Duwlati ile *Târih-i Reşîdî* adlı kitabının Rusya ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri bilim insanlarının tarih yazımındaki rolü de ele alınıp değerlendirildi.

Mirza Haydar'ın *Târih-i Reşîdî* kitabını İngilizler on dokuzuncu yüzyılda Hindistan'da bulmuşlar ve meşhur şarkiyatçı Denison Ross'un çevirisiyle 1895 ve 1898 yıllarında Londra'da iki kez basmıştır [23]. Avrupa kamuoyu bu tercüme sayesinde Mirza Haydar'ın hayatını tam olarak tanıma imkânı buldu.

Rusyalı şarkiyatçılar V. V. Bartold [24] ile V. V. Velyaminov-Zernov'un [25] çalışmaları da unutulmadı. Yine *Târih-i Reşîdî*'yi eserlerinde güvenilir kaynak olarak kullanan K. Zaleman [26] ile A. N. Kuropatkin'e [27] değinildi.

Sovyetler Birliği döneminde şarkiyatçıların Mirza Haydar'ın *Târih-i Reşîdî* kitabına ilgisi artmasa dahi azalmamıştır. Onlar *Târih-i Reşîdî*'ye A. M. Muginov'un SSCB İlimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü Türkçe El Yazmalarının Tavsifi'nde [28], Asya Halkları Enstitüsündeki Uygur El Yazmalarının Tavsifi [29] ile Mikluho-Maklay'ın eserlerinde Fars ve Tacik el yazmalarının tavsifinde rastlamıştır [30].

Sovyet şarkiyatçılarından Mirza Haydar'ın *Târih-i Reşîdî* kitabını inceleyenler içinde T. İ. Sultanov [31], O. F. Akimuşkin [32] ve P. P. İvanov'un [33] çalışmalarına değinmemek olmazdı. Dolayısıyla doğrudan el yazmayla çalışan bu bilim insanlarının eserlerinde ortaya konan görüşleri de tahlile gayret ettik. Ayrıca

N. N. Tumanoviç [34], K. İ. Petrov [35], S. M. Abramzon [36] ve A. N. Bernştam'ın [37] çalışmalarının da dikkate değer olduğunu belirtmek lazımdır.

Öte yandan *Kırgızistan Tarihi* [38] ile *Kırgızistan ve Kırgız Tarihi Hakkında Belgeler* [39] adlı kitaplarda da Mirza Haydar'ın *Târih-i Reşîdî* eseri kaynak olarak kullanılmıştır.

Sovyet döneminin bir kısım tarihçileri Özbekistan tarihini araştırırken de *Târih-i Reşîdî*den geniş olarak faydalanmıştır. Bunlardan B. A. Ahmedov [40], A. A. Semyonov [41], Y. E. Bertels [42], S. Alimcanova [43], A. Orınbayev [44], R. Celilov [44], G. A. Pugaçenko [45] ve R. G. Mukminova'nın [46] eserlerine değindik.

Sovyet bilim adamları içinde Kazak tarihini araştıranlardan biri de O. F. Akimuşkin'dir. Onun "Doğu Çağatay Ulusu Hanlarının Zamandizini" [47] adlı makalesi Tuğluk Temir kolunu konu almaktadır. Bu bağlamda o da Muhammed Haydar'ın *Târih-i Reşîdî* kitabını güvenilir bir kaynak olarak görmüş ve kullanmıştır. Tarihçi söz konusu çalışmasında Mirza Haydar'ın "Kazaklar 1541-1542 yıllarında bütünüyle ortadan kalktı." tespitiyle birlikte Reşîd Han ile Kazaklar arasındaki savaşa değinmiştir. Kazak tarihini araştıranlar içinde yine *Târih-i Reşîdî*deki bilgi ve belgelerden faydalanan M. P. Vyatkin'i [48] de görmezden gelmedik.

Târih-i Reşîdî'nin büyük bir bölümü Uygurlara dair bilgilerden oluştuğu için D. İ. Tihonov adlı Sovyet tarihçisinin çalışması da incelendi [49].

Tacikler hakkında *İlk ve Orta Çağ'da Tacik Tarihi* adlı bir kitap yazan B. G. Gafûrov de Mirza Muhammed Haydar'ın *Târih-i Reşîdî* kitabına kayıtsız kalmamıştır [50].

Muhammed Haydar Duwlati'nin Kazakistan tarih bilimindeki araştırılma süreci üzerinde de özel olarak durduk.

Muhammed Haydar'ın *Târih-i Reşîdî* kitabına dair bilgilere büyük Kazak bilim insanları Şokan Velihanov [51], Alkey Margulan'ın [52] ve S. Asfendiyarov'un [53] çalışmalarında da rastlanmaktadır.